

Чума (детальний переказ)

Альбер Камю

Якщо вільно зобразити ув'язнення через інше ув'язнення, то й вільно зобразити будь-який реально існуючий предмет через щось зовсім неіснуюче.

Даніель Дефо

ЧАСТИНА ПЕРША

Цікаві події, що взяті сюжетом цієї хроніки, відбулися 194... року в Орані — звичайній французькій префектурі на алжирському узбережжі. Саме містечко, слід визнати, бридке: місто без голубів, без дерев і без садів — тут не почуєш ні шелесту листя, ні лопотіння крил, — словом, місто безлике. Нову пору року видно тільки по небу: навесні змінюється повітря, влітку сонце спалює все навколо, а восени місто потопає в болоті. Гарно буває тільки взимку. "Найзручніший спосіб познайомитися з містом — це спробувати дізнатися, як тут працюють, як тут люблять і як тут помирають". Наші співгромадяни працюють багато, але тільки для того, аби збагатіти. Сьогодні звичайна річ бачити, як люди працюють від рання до смеркання і як потім гають час, що лишився їм на життя. Та все ж є такі міста, де люди здогадуються про існування чогось іншого. А от Оран — місто, яке ніколи ні про що не здогадується, себто місто цілком сьогочасне. Тому ви легко погодитеся: наші співгромадяни ніяк не могли чекати випадків, що сталися навесні Цього року. Проте завдання хроніста лише сказати "Так було", і оповідач не мав би ані найменшого права братися до такого завдання, якби випадково йому не пощастило зібрати деякі свідчення і якби лихою годиною він не був уплутаний у все, що збирається переповісти. Але чи не час облишити розумування і перейти до самої оповіді?

Уранці шістнадцятого квітня лікар Бернар Ріє, вийшовши зі свого помешкання, перечепився на сходовому майданчику об здохлого щура, а ввечері того ж дня на його очах здох ще один щур: він перекутився і, кволо пискнувши, впав, заюшений кров'ю. Воротар Мішель сприйняв цю звістку як справжню ганьбу: в домі нема щурів, а цих хтось нахабно підкинув. Словом, це якась витівка. Та Ріє не думав про щурів: його дружина слабувала вже рік і мала від'їжджати до санаторію на лікування. Він посадив її до спального вагона і, помовчавши, сказав: "Коли ти повернешся, все буде інакше. Почнемо все по-новому". Її обличчя було мокре від сліз, але вона посміхалась. Тут на вокзалі Ріє зустрів слідчого Отона, який тримав за руку свого синочка. Той саме зустрічав дружину, яка поверталася від родичів. Вони говорили про щурів, яких усе більшало. Невдовзі прибула мати доктора Ріє, яка мала пильнувати його господу за відсутності дружини. А навала щурів у місті не припинялася. "Лізуть, лізуть!" — говорив зі старечою втіхою, потираючи руки, один із пацієнтів лікаря, старий ядушник, який увесь вільний час пересипав горох з одного горнятка в інше, напівсидячи у ліжку. Того ж дня по обіді Ріє прийняв молодого журналіста Раймона Рамбера, який справляв враження цілком гармонійної людини. Він прибув від великої паризької газети взяти у

лікаря інтерв'ю щодо умов життя арабів. Закінчили бесіду на тому, що останнім часом у місті побільшало щурів і слід було б про це написати. На сходах свого будинку Ріє побачив молодого сусіда Жана Тарру, що задумливо дивився на щура, який конав у корчах. "Навала щурів — цікава штука", — сказав він, але вони вирішили, що це клопіт сторожа. Четвертого дня щури почали зграями виходити на світло й гинути цілими купами. Дійшло до того, що агентство Інфдок повідомило, що тільки за двадцять п'ять квітня зібрано й спалено шість тисяч двісті тридцять одного щура, за кілька днів цифра сягнула восьми тисяч і в місті почався справжній переполох. Сторож біля воріт лікарського будинку здавався втомленим і швидко й зовсім занедужав. Ріє зайшов до нього, аби оглянути. Знесилений, Мішель майже задихався і натужно блював рожевуватою жовчю. На шиї, під пахвами та в пахвинах у нього з'явилися тверді, ніби дерев'яні, вузлики, які гостро боліли. Він марив і скаржився на щурів, а другого дня, марячи, помер у машині "швидкої".

Смерть сторожа позначила межу між першим періодом зловісних ознак чуми і другим, коли здивування перейшло в паніку. Якось вранці лікаря телефоном викликав один з його пацієнтів — службовець з мерії Жозеф Гран: на дверях його сусіда Коттара був напис червоною крейдою "Заходьте. Я повісився". Гран і витягнув Коттара з зашморгу в останню хвилину. Гран був п'ятдесятирічним чоловіком, високим і сухорлявим, він був бідним, — тому Ріє лікував його задарма. Щовечора Гран працював над своїм романом: багато років поспіль він відточував одне-єдине перше речення, мріючи, як видавці "скинуть шапки геть" перед його досконалим твором. Одружився Гран зовсім молодим з юною небагатою сусідкою Жанною. Якось перед Різдвом Жанна захоплено зупинилась перед святковою вітриною і, звівши на свого кавалера очі, прошепотіла: "Як гарно!" Він стиснув їй руку. Так прийшла думка про шлюб. Кінець історії був вельми простий: втомлений від роботи Гран, злидні, жодного просвітку в майбутньому. І Жанна пішла від нього, написавши: "Я дуже тебе кохала, але я надто втомилася... Я не знайшла своєї долі, але щоб почати наново жити, щасливої долі й не треба". З того часу Жозеф Гран страждає і увесь час думає про неї. Сусід Грана Коттар був низькорослим товстунчиком, відлюдкуватим і з нечистим сумлінням, він мав якісь проблеми з поліцією і дуже боявся, що його заарештують.

Тим часом, протримавшись із тиждень, щуряча навала раптово припинилася.

Жан Тарру з'явився в Орані за кілька тижнів до початку цих дивних подій. Він вів власні нотатки, які містять хроніку тих часів. У своїх записах на початку він висловлює неабияку радість, що опинився в такому бридкому місті. Наводить підслухані на вулиці та в трамваях діалоги. І майже не супроводжує свої записи коментарями. Тарру вразила сцена, яку він спостерігав щодня з вікна свого готельного номера. В будинку навпроти на балкон виходив старенький дідок. Він неголосно кликав котів, що дримали в затінку, рвав білий аркуш і кидав униз. Приваблені роєм "метеликів" коти підходили під балкон. І тоді дідок смачно і влучно плював у котів. Якщо він бодай один раз досягав мети, він заходився реготом. Під час історії зі щурами позникали й коти і, за свідченням Тарру, дідок якийсь розгубився. Занотував Тарру і розмову з нічним

сторожем, якому щиро зізнався, що не лякається через навалу шурів, а єдине, чого він шукає, — це душевний спокій. Щодня він бачив у готельному ресторані дивну родину (як він пізніше дізнається, це родина слідчого Оттона), у якій батько "викає" жінці і навіть дітям, звертаючись до них завжди безапеляційно. У записниках Тарру з'являється кілька записів про таємничу лихоманку, яка вже посіяла тривогу в місті: він може назвати з десяток випадків захворювань на неї, і все закінчувалося смертю. Документальну цінність має і накреслений Тарру портрет доктора Ріє: "На вигляд років тридцять п'ять. Зріст середній. Плечистий. Очі темні, погляд прямий. Волосся темне, стрижене дуже коротко. Хода прудка, переходить через вулицю, не сповільнюючи руху, легко вискакує на протилежне узбіччя. Машину водить неуважно. Ходить завжди без капелюха. Вигляд людини, що добре знає свою справу".

По смерті сторожа Ріє подзвонив колезі Рішару і ще кільком лікарям. Виходило, що протягом останніх днів було випадків з двадцять подібного захворювання. Завітавши до свого старого пацієнта-ядушника, Ріє побачив, що той лежить і марить, а лімфатичні вузли в нього набрякли. Ясно було, що болячки треба розрізати, і хворі лежали, як розп'яті. А Ріє кликали до нових і нових пацієнтів з цією самою хворобою. За кілька днів смертних випадків побільшало. Тоді до доктора Ріє завітав його старший колега Кастель. "Сподіваюся, Ріє, ви вже знаєте, що це таке?" — спитав він. "Хочу дочекатися результату аналізів", — була відповідь. "А я знаю. І аналізів мені не потрібно..." — впевнено почав говорити Кастель. І саме він перший промовив уголос слово "чума". І Ріє мовчки залишився біля вікна, поринувши у власні роздуми. Цифри росли, і Гран (якому іноді доручали складати статистичні таблиці) приніс інформацію про одинадцять смертних випадків за останні дві доби. І наступного дня через неабияку наполегливість доктора Ріє префектура погодилась скликати санітарну комісію і подбати про відповідну телеграму — щоб з Парижа виписали сироватку.

Префект зустрів членів комісії стримано, але не без нервозності. "Головне, — брутально урвав промовця старий Кастель, — головне, з'ясувати собі — чума це чи ні". Дехто з лікарів аж скрикнув із подиву, а префект навіть підскочив на стільці. Втім, аналізи вказували, що знайдений мікроб дещо відрізняється від класичного чумного мікроба. "Коли пошесть піде з такою швидкістю далі, її не спинити, вона цілком здатна за якихось два місяці вигубити половину міста. Отож, байдуже, як ви її назвете, цю хворобу, — чумою чи лихоманкою. Важливо одне — не дати їй згубити половину міста", — говорив доктор Ріє.

Наступного дня по нараді вісті про захворювання просочилися навіть у газету, поки що у вигляді непевних натяків, а префектура розклеїла містом скромні сірі оголошення, у яких йшлося про боротьбу з гризунами, контроль питної води і дезінфекцію приміщень. Близьким хворого рекомендувалось негайно повідомляти про хворобу і проходити санітарний огляд. А вдома на Ріє вже чекав Жозеф Гран з новою статистикою, згідно з якою цифри зростали. Мимохідь Гран розповів і про зміни, що відбулися з Коттаром: здавалося, він хоче примиритися з людьми, завоювати їхню симпатію, показати себе людиною добропорядною й товариською. Зайшовши до

Коттара, Ріє побачив, що Гран не помилявся.

Коли лікар думав про чуму, голова йому паморочилася і він спіймав себе на тому, що боїться. Хвороба швидко прогресувала, уже за три дні обидва корпуси лікарні були переповнені. Ріє чекав на вакцину, тим часом розтинаючи жовна у хворих. Кастель витяг всі свої книжки і годинами сидів у бібліотеці. За посередництва доктора Рішара до столиці колонії надіслали доповідну, вимагаючи розпоряджень. За день надійшла сироватка.

Тим часом у місто прийшла весна: з міських околиць на базари завезли тисячі квітів. Тарру і далі спостерігав за дідком, а дідок і далі плював на котів. Гран вечорами поспішав додому до своєї — таємничої для сторонніх — праці. Коттар вештався містом, пан Оттон муштрував домашніх, а журналіст Рамбер, який прибув до міста написати про побут арабів, спокійно і зацікавлено роззирався навсібіч. Епідемія, здавалося, вщухла, а потім стрімко пішла вгору. Того дня, коли було зареєстровано тридцять смертей, Бернар Ріє перечитував офіційну депешу, у якій стояло: "Офіційно оголосіть про чумну епідемію. Місто вважати закритим".

ЧАСТИНА ДРУГА

Відтоді чума, можна сміливо сказати, стала загальною справою. До того часу кожен опікувався своїми справами, а тепер усі відчули, що опинилися у спільній пастці і що слід якось пристосовуватися до неї. Либонь, найпомітнішим наслідком оголошення міста закритим було це раптове роз'єднання людей, зовсім до розлуки не готових. У перші ж години, коли заборона набрала чинності, префектуру буквально облягла ціла юрба прохачів, що висували однаково поважні причини. Тільки через багато днів ми усвідомили те, що в цій ситуації відпадають усі компроміси і що такі слова, як "домовитися", "послуга", "як виняток" уже втратили всякий глузд. Позбавлено нас навіть такої невинної втіхи, як листування, бо й лист може стати носієм інфекції. Протягом кількох днів через перевантаження телефонних ліній і тисняву в переговорних кабінах міжміські телефонні розмови також були геть заборонені. Єдиним порятунком, отже, залишився телеграф. Та штампи, уживані при складанні телеграм, не можуть не вичерпатися, — і незабаром все звелось до обміну шаблонами: "Усе гаразд. Думаю про тебе. Цілую". Коли стало ясно, що нікому не поталанить покинути місто, хтось звернувся із запитом, чи можуть повернутися ті, хто виїхав з міста до епідемії. Запит було дано. І дехто навіть необачно ним скористався. Тоді ми стали свідками лише одного випадку, коли почуття виявилось сильнішим за страх перед смертю. І це були не молоді закохані, а літнє подружжя Кастель. Ця раптова розлука з усією очевидністю показала, що вони не можуть жити одне без одного. І перед цією новою істиною нічого не важила й чума. Та для інших розлука мала скінчитися тільки разом з епідемією. Отож перше, що принесла нашим співгромадянам чума, було ув'язнення. І вони зазнавали болю всіх вигнанців та ув'язнених — жити пам'яттю, коли пам'ять уже ні на що не потрібна. Але не забуваймо й про тих, хто зазнав подвійного вигнання. Для таких, як, наприклад, журналіст Рамбер, муки відірваності від світу підсилювались і тим, що вони перебувають у чужому їм місті, де їх

раптово заскочила чума. Наші співгромадяни уникали будь-яких прогнозів про закінчення пошесті, та й відверті розмови швидко припинилися. Отож кожен із нас мусив жити сам, віч-на-віч із цим небом. А тим часом чума завертала кораблі, що взяли колись курс на Оран, в місто не в'їхало жодної машини. Префект щодня повідомляв, статистичні дані, але просив публікувати їх у вигляді тижневого зведення. Однак публіка схаменулася не одразу. На третій тиждень газети повідомили про кількість померлих — триста два. Та, може, така смертність цілком нормальна? Лише коли крива смертності різко стрибнула вгору, громадськість усвідомила істину. Оран прибрав химерного вигляду: рух транспорту та продаж бензину було суворо лімітовано, розкішні крамниці зачинялися, бо до міста постачали лише найнеобхідніше. Перехожих побільшало, бо після зачинення кількох крамниць та деяких контор люди вийшли у вимушені відпустки, а місто набуло оманливого вигляду святковості. Кінотеатри та кав'ярні скористалися з нагоди і непогано заробляли. На людях наші співгромадяни вели себе вельми весело, та чи не один Коттар в усьому місті щиро радів: "І підстав нібито нема, щоб пошесть припинялася. Усе піде шкереберть. Чудово! Скоро ми всі з глузду з'їдемо, повірте!" — говорив він лагідним голосом, що не пасував до його слів. Знаючи, що поки триває чума, про нього не згадують і арешт йому не загрожує, Коттар перебував у піднесеному настрої і почувався в цілковитій безпеці.

Через три тижні після закриття міста Ріє біля лазарету наткнувся на молодика, котрий чекав на нього. Це був журналіст Раймон Рамбер, який прибув у місто іще до початку пошесті й просив сприяння: "Чи не могли б ви видати мені довідку, де б офіційно підтверджувалось, що в мене нема цієї клятої чуми?". Він мріяв будь-що вирватися з міста: в Парижі в нього залишилась дружина. Та доктор Ріє заперечно похитав головою, бо справді не знав, чи хворий Рамбер на цю недугу і чи не підхопить він її в ту мить, коли вийде від нього; зрештою, існують закони і розпорядження, на які треба зважати. Намагаючись втішити Рамбера, доктор зауважив, що в Орані тепер гори матеріалу для найцікавішого репортажу. Та Рамбер був налаштований на інший лад: "Я народився на світ не для того, щоб писати репортажі. Може, я народився на світ, щоб кохати жінку. ...Ви живете в світі абстракцій!" — говорив він палко. Пообіцявши тримати доктора в курсі своїх успіхів, він зайшов у під'їзд готеля, де мешкав і Тарру.

Кінець першого місяця пошесті затьмарився новим спалахом чуми і відзначився палким казанням отця Панлю, єзуїта, адже церква вирішила теж боротися з чумою власними засобами, проголосивши тиждень всезагальних молебнів. Собор був повний богомольців, бо вхід до порту було заборонено і звичні морські купання відпали, та й оранці мали якийсь особливий настрій, хоча й ставилися до чуми як до непроханої гості, що як прийшла, так і піде. "Принаймні шкоди від цього не буде", — думала чи не більшість. Отець Панлю ухопився за край кафедри і почав промову: "Братове мої, вас вразила біда, ви самі накликали її на себе, братове. ...Від самого початку історії людства ця кара Божа приборкує сліпих і повних гордині. Схаменіться і станьте навколішки". Ця фраза пролунала так владно, що дехто, повагавшись, зіслизнув зі стільця і вклякнув на молитовному ослінчику. Інші подумали, що треба вчинити за

їхнім прикладом. Велелюбний отець, не шкодуючи барв, змалював жахливий образ бича Божого — і слухачі немов побачили його над містом. "І спасенну путь указує вам також закривавлений спис, і він же підштовхує вас до Бога. Той самий бич, що мордує вас, підносить кожного й указує йому шлях. Найпроникливішим умам він показує осяйне світло вічності в надрах будь-якого страждання". Важко сказати, чи подіяло те казання на наших співгромадян. Просто після нього вони гостріше відчували те, що досі бачилось їм якось невиразно, що їх приречено, невідомо за які злочини, на ув'язнення, яке годі собі уявити. Атмосфера в місті змінилася, здавалося, в ньому оселився переляк. В атмосфері дедалі більшої паніки хтось намагався вибратися з міста, обдуривши військові кордони чи силою. Не збирався зупинятись і Рамбер. Спочатку він спробував усі офіційні способи. Він витратив добряче нервів, склав уявлення про те, що ж таке мерія, і навіть розробив класифікацію службовців. Але бажаного результату не домогся. За якийсь час йому надіслали анкету з проханням якнайточніше її заповнити. В душі Рамбера блиснув вогник надії, та швидко згас: анкети розсилали на випадок, якщо він захворіє на чуму і помре. По тому для Рамбера настав одночасно і найтяжчий, і найлегший період: період заціпеніння, коли журналіст годинами вештався містом, сидів у кав'ярнях, заходив і на вокзал читати старі розклади потягів... Саме місто, здавалося, також заціпеніло: настало справжнє літо, і все потерпало від немилосердної спеки. Жан Тарру знову ж таки докладно описав ці дні в своїх записниках. До бубонної чуми підпряглася ще й легенева. Кількість смертей зростала. Статистику знов повідомляли за один день, а не за тиждень: бо сто тридцять, звичайно ж, менше, ніж дев'ятсот десять. Котячий дідок позбавився своєї розваги, бо бездомних котів розстріляли як можливих носіїв бліх; директор готелю пригнічений; пан Оттон незмінно ходить обідати до готельного ресторану, тепер вже тільки з дітьми (дружина поховала матір і тепер на карантині). Згадує Тарру і про розмову з доктором Ріє, яку він сам зініціював.

Того дня Тарру говорив лікареві про необхідність створення нових санітарних дружин з цивільного населення, адже спроби префектури ні до чого не привели. І Ріє, звісно, пристав на таку пропозицію, Хоча цьому й передувала довга розмова. Вже наступного дня Тарру взявся за роботу і створив першу санітарну дружину, за прикладом якої мали створюватись і інші. Втім, оповідач не має наміру надавати великої ваги цим санітарним осередкам. Приписуючи надто велику вагу добрим вчинкам, ми тим самими складаємо хвалу і самому злу. Цілком зрозуміло, що всі вони взялись до організації цих дружин, бо було б незбагненно, якби вони цього не зробили. Чимало людей тоді говорили, що нічого не допоможе і найкраще зараз — впасти навколішки, та ані Тарру, ані Ріє, ані їхні колеги та приятелі таких поглядів не поділяли. Так, і старий Кастель доклав усіх зусиль до створення нової сироватки власними силами, і з дня на день сподівався дістати першу партію. Роботу статистичного обліку в санітарних дружинах взяв на себе Гран. Незадовго до того Гран довірив друзям таємницю свого загадкового твору і навіть прочитав перше і поки що єдине речення: "Погожого травневого ранку чепурна амазонка верхи на чудовій гнідій

кобилі скакала квітучими алеями Булонського Лісу..." Згодом вона фігурувала вже як елегантна, потім як струнка, а кобила — як сита, лискуча тощо. Гран так мучився над добором потрібного слова, що виглядав часом дуже стомленим, та не покинув роботи зі статистичними даними для санітарних дружин.

Тим часом Рамбер все ще не залишав наміру вибратися з міста. І якщо вже офіційного дозволу йому не домогтися, він вирішив скористатися з "інших каналів". І людиною, яка знає деякі лазівки, виявився Коттар, сам він тоді займався контрабандою дрібних товарів. Коттар звів Рамбера зі своїм знайомим Гарсією, а той влаштував їм з Раулем, іншим посередником, зустріч, яка й відбулася за кілька днів. Коло Рауля сидів якийсь тип, що обіцяв звести Рамбера з "двома нашими приятелями". Чоловіка звали Гонсалес; коли Рамбер дізнався, що той цікавиться футболом, розмова швидко зав'язалась. Лише за кілька днів журналістові пощастило вийти на нових людей у цій справі, — Гонсалес представив їх як Марселя та Луї, які у складі посту з чотирьох осіб охороняють західну браму. Тож Рамберу варто було оселитися в них і чекати наступного тижня слушного моменту. Домовилися про нову зустріч. Та наступного вечора, хоч Рамбер і чекав понад дві години, ніхто не з'явився. Тоді йому нічого не залишилось, ніж спитати в Ріє, як зв'язатися з Коттаром, і почати все спочатку. Рамбер спіймав себе на думці, що під час цієї біганини він і не згадував майже про свою дружину. Часто він заходив до доктора Ріє, де вони подовгу говорили втрьох з Тарру, іноді заходив і Коттар чи Гран. Коттар не збирався вступати до санітарних дружин: Навіщо боротися з чумою, коли вона мені вигідна? — говорив він. Якось Рамбер розповів, що воював в Іспанії і відтоді збагнув, що людина здатна на великі подвиги. "Але якщо вона не здатна на великі почуття, її для мене не існує", — додав він. Він сказав, що з нього досить людей, які помирають за ідею, що він не вірить у героїзмі бо знає, що бути героєм легко, але цей героїзм згубний: "Єдине, що для мене цінне, — це вмерти або жити тим, що любиш". Ріє відповів, що людина — не ідея, а єдина зброя проти чуми — це чесність: "Бути чесним — значить робити свою справу". Вже попрощавшись, Тарру спитав у Рамбера, чи знає той, що у Ріє дружина перебуває в санаторії за кількесот кілометрів від Орана. Рамбер здивувався, а наступного ранку зателефонував лікареві: "Ви не проти, щоб я працював з вами, аж поки мені трапиться нагода вибратися з міста?" На тому кінці дроту на якийсь час запала тиша. "Авжеж, Рамбере. Дякую вам", — відповів лікар.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Так протягом довгих тижнів в'язні чуми билися як уміли і як могли. Але ж дехто з них уявляв собі, як, скажімо, Рамбер, ніби вони ще діяли як люди вільні, ніби їм ще дано право вибирати. Та о тій порі, у середині серпня, чума здолала всіх і вся. Тепер уже не стало окремих, індивідуальних доль — була тільки наша колективна історія, точніше, чума. Саме того року, посеред літа, знявся вітер і кілька днів поспіль сік зачумлене місто. Жодна крапля дощу не освіжила Орана, і він весь укритися сірим нальотом, який лупився під поривами вітру. Тепер вечорами по вулицях вже не юрмився люд, намагаючись розтягти прожитий день, частіше зустрічалися окремі

гурти людей, що поспішали повернутися додому чи зазирнути до кав'ярні. І порожнє місто, убілене курявою, пересякле морськими пахощами, лунке від крику вітру, стогнало, як проклятий Богом острів. Досі чума косила людей на околицях, бідніших і населеніших, та ось вона перекинулася на центр міста. Хтось додумався оточити кілька особливо заражених кварталів і випускати звідси лише тих, кому це необхідно по роботі. Ті, що потрапили в оточення, вважали мешканців інших кварталів вільними людьми, а ці останні тішились думкою, що іншим гірше, ніж їм. Десь на ту пору почалася низка пожеж, причиною яких ставали самі люди, які, повернувшись з карантину, збожеволіли від горя. Довелося вдатися до крутих заходів щодо цих паліїв, і вони подіяли, бо люди не так боялися опинитися в тюрмі, як розуміли, що ув'язнення тепер — все одно що смертний вирок. Чума надто лютувала серед тих, що жили гуртом, тобто серед вояків, ченців та арештантів. У міській тюрмі варта платила данину хворобі нарівні з арештантами. З погляду самої чуми, в тюрмі всі були однаково приречені на смертний вирок, і, можливо, вперше за довгі роки там панувала цілковита справедливість. Ченців обох міських монастирів порозселяли по добродішних родинях. Пожежі палали і в деяких головах: знов здійснено було напади на міську браму, здійснюлася стрілянина, кільком навіть вдалося втекти. Тоді пости посилили. З'явилися і випадки мародерства, розстріл двох мародерів не справив належного враження, тож влада вдавала, що нічого не помічає. Врешті-решт, введено було комендантську годину.

Найхарактернішою рисою тогочасного поховального обряду стала квапливість. І, ясна річ, принаймні на початку епідемії рідні були ображені в своїх найкращих почуттях. З часом стало сутожно з харчами, і у людей просто не стало часу міркувати. Так матеріальні труднощі обернулись добром. Невдовзі вже бракувало домовин, полотна для саванів та місця на кладовищах. У лазареті доктора Ріє залишилось всього п'ять домовин. Родичам заборонили бути присутніми на похороні, бо сам обряд виродився в досить непривабливу формальність. У кінці пустиря викопали два величезні рови, на дні яких шипіло негашене вапно. Згодом для робіт, пов'язаних із похованням, забракло персоналу, бо більшість гинула від чуми, та через розладнане економічне життя охочі виконувати ці роботи знаходились. Рови копали якнайглибше, та довелося шукати нових шляхів поховання. Тоді хтось порадив використовувати сміттєспалювальну піч, а трупи звозити трамваями, які раніше ходили понад морем. І літніми ночами до оранців долітав дзенькіт трамваїв, вантажених трупами і квітами, які потай приносили родичі померлих. Епідемія на той час стабілізувалася, та й страждання від розлуки втрачали свій первісний пафос. Позбавлені пам'яті і надії, люди вкоренилися в теперішньому дні, втративши навіть здатність до оцінних суджень. Ріє вважав, що біда не стільки у відчаї, скільки в тому, що до відчаю звикли. Чума позбавила багатьох здатності до любові і дружби, адже любов вимагає бодай краплини майбутнього, а всі заглибилися у дану мить. Увесь цей довгий етап був фактично довгим сном: "Наша любов була довготерпінням без майбутнього і упертим чеканням..."

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

У вересні і жовтні чума все ще підминала під себе місто. Вкрай втомлені доктор Ріє і члени санітарних дружин помітили, як наростає в них якась дивна байдужість: вони знали все про роботу, яку виконували, проте майже не цікавилися загальною цифрою жертв, яких забрала чума в останні дні чи тижні. Навіть Гран не міг би підбити загальні підсумки. Він ніколи не міг похвалитися здоров'ям, а оскільки суміщав роботу в мерії, санітарній дружині та нічну працю заради "шапки геть", то виглядав надзвичайно стомленим. Часом він розчулювався та довго оповідав про свою Жанну. Ріє теж заговорив про свою дружину, хоч це було і не в його правилах, і потім він пожалкував про це. Не ймучи віри втішним телеграмам від неї, він зателефонував лікареві і дізнався, що стан її погіршився. Тарру перебрався жити до Ріє та його матері і тримався стійкіше за інших. У своїх нотатках він цікавився здебільшого Коттаром. Ріє почав усвідомлювати ступінь своєї втоми. Серед цієї пошесті його завданням було вже не зцілювати, а реєструвати, ставити діагнози й ізолювати, хоч він ще пам'ятав, як сприймали завжди лікаря і як вірили, що варто зробити укол і випити пігулки, як усе буде добре. Тепер він приходив у супроводі солдатів, щоб ізолювати хворого від близьких, і чума сприймалася ним як суцільна поразка. Штучна зачерствілість і втома допомагали йому триматися серед цілодобового видовища смерті. Втома призвела до того, що борці з чумою і самих себе занедбали: дедалі частіше вони забували зробити необхідне щеплення, бо це здавалось їм зайвим і втомливим. Всі вони сподівались на випадок.

Проте була в Орані людина, яка не виглядала втомлено чи зажурено, а радше навіть була живим образом вдоволення. Це був Коттар. Він багато спілкувався з Тарру, тож нотатки цього чоловіка були присвячені здебільшого Коттару. Коттар вірив, що чума не візьме його, бо людину, охоплену якоюсь хворобою чи переляком, не може здолати якась інша небезпека. Загальний настрій Коттара окреслювався фразою "Я цього всього раніше від вас насьорбався". Та особливої злостивості в його поведінці не відчувалося. Скоріше навпаки: він тепер почувався частиною суспільства, таким, як усі, бо саме прагнення тепла гнало людей на вулиці, в людні місця, де відчувалося, що всі вони бранці спільної біди, що завтра може не настати для будь-кого з них. Тоді Коттар сказав, що на людей варто було наслати чуму, аби вони об'єдналися. Ціни в місті невпинно зростали, та ніколи ще так в Орані не тринькали гроші, а Тарру з Коттаром проводили багато вечорів разом, спостерігаючи за юрбою. Занотував Тарру і випадок, що стався з ними в міській опері, куди вони прийшли послухати "Орфея". Сталося так, що театральну трупу, що заїхала в Оран, застала чума, і актори змушені були залишитися й працювати. Вистава давалася раз на тиждень, проте незмінно збирала повну залу, де кожний намагався виглядати якнайефектніше. Аж ось у третьому акті залюю пробіг легкий шум і ворухіння — Орфей, дивно розчепірівшись, ступивши крок до рампи, раптом упав серед декорацій. Глядачі усе зрозуміли й спочатку поволі потягнулися із зали, та рух прискорився, перетворившись на біг, і зчинилась тиснява, у якій всі на ходу забували віяла і мереживні хусточки: чума на сцені нагадала про чуму в житті й зробила недоречними ознаки розкоші.

Упродовж першого тижня вересня Рамбер працював, як навіжений, допомагаючи Ріє, і попросив для себе вихідний лише для того, щоб зустрітися з Гонсалесом і братами. Коли він влаштував ще одну зустріч з Марселем та Луї, ті запропонували одразу ж поселити його в себе, аби чекати слушної нагоди для втечі. Вона могла статися лише під час чергування братів на виїзді з міста. Чергування довелося чекати два тижні, а протягом цих двох тижнів Рамбер працював, не шкодуючи сил. Найближчого тижня, коли випало чергування хлопців, Рамбер сидів у їхньому будиночку, розмовляючи з їхньою старенькою матір'ю та чекаючи. Вона була на диво оптимістично налаштована, бо щиро вірила в Бога й не забувала відвідувати месу. До Рамбера ставилася дуже приязно і жаліла його, надто коли він ще сказав, що невірний. Одного дня Марсель повернувся і сказав: "Завтра опівночі. Чекайте". Тоді Рамбер попрямував поговорити з лікарем. Він побачив стомленого Ріє, який продовжував робити свою справу — боротися з чумою, поговорив з ним, і той сказав, що ніхто б його не осудив за те, що Рамбер обрав щастя, але сам він не може інакше, бо не можна водночас знати й діяти. Ріє вирішив діяти до кінця, не намагаючись виважити, варто це робити чи ні. "Я не їду, я хочу залишитися тут, з вами, — сказав Рамбер Ріє й Тарру. — Все-таки соромно бути щасливим самому". Він раптом відчув, що вже не чужий у цьому місті, бо в нього тут є обов'язки, він тут потрібний. Виявилося, що він надіслав записку братам Марселю й Луї з відмовою від утечі ще до розмови з Ріє, це був його вибір.

Нову сироватку Кастеля випробували тільки наприкінці жовтня. Вона була останньою надією доктора Ріє. Тоді ж занедужав син слідчого Оттона, який одразу ж викликав лікаря. Всю родину відправили на карантин (карантинні табори було облаштовано в готелі і на міському стадіоні). Хлопчика відвезли в допоміжний лазарет, і після двадцятигодинної боротьби Ріє зрозумів, що випадок безнадійний. Дитині зробили крапельне вливання, і на ранок усі зібралися біля хлопчика, аби подивитись, чи є якісь позитивні наслідки. Крім Ріє і Тарру, прийшов отець Панлю, який також працював у санітарній дружині, Кастель та Гран, прийшов і Рамбер. Хлопчик нерухомо лежав під ковдрою, судомно зціпивши зуби, його обличчя було спотворене болем. Він задихав частіше, його почали бити конвульсії. Поборовшись трохи довше, ніж звичайні хворі, у страшних муках хлопчик помер. Ріє рвучко вискочив на подвір'я, де вмовився на лаві. Отець Панлю був одним із перших у санітарній дружині, бачив він багато, та після цього ранку і в ньому щось надломилося. Ріє у розпачі з докором сказав священику: "У цього ж, сподіваюсь, не було гріхів — ви самі це прекрасно знаєте!" Панлю сказав, що смерть дитини й справді не може не викликати протесту, але "може, ми маємо любити те, чого не можемо пояснити розумом". Він написав тоді трактат про те, чи повинен священик звертатися до лікаря. Другу проповідь він проголосив одного вітряного дня. Ряди слухачів значно порідшали: через хворобу, через те, що подібні проповіді втратили принаду "новизни", через велику кількість забобонів та прикмет, які в чомусь заступили оранцям релігію. Проголошуючи цю проповідь, отець Панлю говорив вже не "ви", а "ми". В середині своєї промови проповідник сказав: "Братове мої,

настав час. Або треба у все вірити, або все відкинути... А хто серед нас посміє відкинути все?.." Закінчив свою проповідь отець Панлю такими словами: "Братове мої, любов до Бога — трудна любов. Вона вимагає цілковитого самозречення, зневаги до своєї особи, смирення. Але тільки Він один може змити жах страждання й загибелі дітей, бо людина не годна цього розуміти, вона може тільки бажати цього. Ось така наука, яку я хотів засвоїти разом з вами. Така віра, жорстока в очах людей і єдино цінна в очах Всевишнього, до якого ми й повинні наблизитись..." За кілька днів отець Панлю мав змінити помешкання і перебратися до однієї бабусі, ревної богомолки, пошану своєї господині він втратив чи не під час першої їхньої розмови, коли він був не надто люб'язний через утому. Отець Панлю був справді зморений і незабаром відчув хвилі лихоманки, яка розливалася по всьому тілу. Наступного ранку стара пані, здивувавшись, що отець Панлю не виходить до сніданку, зайшла до нього й побачила, що він тяжко хворий. Та на її пропозицію викликати лікаря він відповів відмовою: це, за його ж словами, суперечило його принципам. Вона заходила до нього кожні дві години і, нарешті, дістала відповідь, що лікаря він бачити все ще не хоче, але хай його відправлять до лазарету згідно з відповідними приписами. Доктор Ріє, оглядаючи пізніше хворого, був здивований: у нього не було всіх симптомів чуми. Тим часом отець Панлю підкорився всім процедурам і лежав, не випускаючи з рук розп'яття. Назавтра санітари знайшли його мертвим, а в картці написали: "Випадок сумнівний".

Того року день усіх святих пройшов зовсім не так, як звичайно. Може, то через погоду. Несподівано настала осіння прохолода, на вулицях з'явилася плащі. І якщо раніше в цей день люди мовчки рушали туди, де поховано їхніх близьких, несучи в руках квіти, то цього року ніхто не бажав думати про мертвих, про них і про смерть і так думали забагато. У печі крематорію палахкотів феєрверк чуми, але крива смертності стабілізувалась, досягши, за словами доктора Рішара, "стелі". Префектуру охопив оптимізм, але коли ця сама чума забрала самого доктора Рішара, оптимізм змінився на справжній песимізм, утім, обидва були безпідставні. Кастель ще старанніше готував свою сироватку. Легенева чума почала швидко ширитися, але випадки бубонної порідшали. З харчами ставало дедалі сутужніше, бідні родини жили у скруті, тоді як багатим не бракувало майже нічого. Бідняки, пухнучи з голоду, мріяли про сусідні села, де хліб не такий дорогий. На стінах почало з'являтися гасло "Хліба або волі". Газети, за наказом згори, діяли в дусі неймовірного оптимізму, говорячи про спокій і витримку.

Окремим прикладом "спокою та витримки" був табір для ізольованих на карантин, який розташувався на міському стадіоні. Однієї неділі Тарру, Рамбер та колишній футболіст Гонсалес пішли відвідати карантин. Гонсалес, той самий, який допомагав Рамберові у його намірі втекти, взяв на себе нагляд з вартою біля воріт табору. Зайшовши на стадіон, друзі побачили, що трибуни повні, а на полі стоїть кілька сотень червоних шатрів, в яких можна розгледіти ноші та клунки з пожитками. Люди сиділи на трибунах мляво і мовчки. Щовечора вони мали розходитись по своїх шатрах, а вдень нічого не робили. З часом вони навіть припинили розмовляти. Там Тарру із Рамбером

зустріли і пана Оттона, який перебував на карантині. "Сподіваюся, що Філіп не дуже мучився", — сказав він, вперше називаючи сина на ім'я, і Тарру відзначив, що зміни в цьому чоловікові відбулися беззаперечні. "Правда, правда, відповів Тарру, — він зовсім не мучився".

Якось одного вечора Тарру вирішив відкрити свою душу Ріє. Вони разом навідували старого ядушника, а на терасі над його помешканням і сталася та розмова, "...для простоти почнімо, Ріє, з того, що я вже пережив чуму ще до того, як потрапив до вашого міста в розпал епідемії. І мені завжди хотілося вирватись. Замолоду я жив з думкою про свою безневинність, тобто без будь-яких думок. Але одного дня я почав замислюватись. Треба сказати, що бідності я не знав, бо мій батько був помічником прокурора, тобто посідав неабияке становище, проте їм не величався. Мати моя була проста і скромна, я її любив і люблю, та волю про неї мовчати. Батько зі мною панькався, любив мене. Людина він був не надто своєрідна, прожив життя не як святий і лихим теж не був, тримався середини. Одначе він мав одне дивацтво: він знав чи не напам'ять великий залізничний довідник Текса. Сам він не подорожував, та міг назвати будь-який маршрут. Своїми знаннями він вельми пишався. Прямого впливу на моє становлення батько не мав, найбільше — він дав мені остаточний поштовх. Коли мені було сімнадцять, батько покликав мене в суд послухати його. Він сподівався, що ця церемонія заохотить мене стати на його стезю. Мені й самому було цікаво побачити його в іншій ролі. Одначе з того дня моя пам'ять утримала лише один образ — образ підсудного. Він скидався на сполоханого сича, я відчував лише одне: хочуть вбити живу людину. І я зрозумів, що батько ім'ям суспільства вимагає смерті цього чоловіка. Від того дня я не міг бачити без дрожу огиди Тексового довідника. Я прожив удома ще майже рік, але серце моє краялося. Коли батькові треба було бути присутнім при "останніх хвилинах злочинця", він вставав раніше. Одного вечора він попросив у матері будильник, всю ніч я очей не склепив, а на завтра пішов з дому. Він розшукував мене, і ми навіть зустрілись, але розуміння не дійшли. Я ходив навідувати матір, тоді зустрічався і з ним. І це його, здавалось, влаштовувало. Коли батько помер, я перевіз матір до себе, і вона й досі жила б зі мною, коли б теж не померла. Тоді, у вісімнадцять років, вирішиши в достатку, я спізнав бідність. Єдине, чим я цікавився, були смертні вироки. Я думав про те, що наше суспільство ґрунтується на вбивствах, і не було в Європі такої країни, де я б не брав участі в боротьбі. Одного разу в Угорщині я побачив, як розстрілюють людину, відтоді я почав погано спати. Ось тоді я зрозумів, що сам як був, так і zostався зачумленим, що хай не безпосередньо, та я і сам засудив на смерть тисячі людей, схвалюючи дії і принципи, які потягнуть їх за собою. Проте я заперечував, що головні зачумлені — це ті, що напинають на себе червоні мантиї. Відтоді я не змінився. Уже давно мені соромно. І в цьому світі годі кроку ступити, не ризикуючи заподіяти комусь смерть. Ось чому я вирішив відкинути все, що хоча б віддалено, з добрих чи лихих намірів, виправдовує вбивство. Ця чума не принесла мені нічого нового, крім розуміння, що треба боротися з нею пліч-о-пліч з вами. Я поклав собі у всіх випадках ставати на бік жертв, аби хоч якось обмежити розмах лиха.

Опинившись серед жертв, я можу спробувати намацати шлях до третьої категорії, тобто до миру". Тарру замовк, і на терасі запала мовчанка. "Тепер я знаю тільки одну конкретну проблему: чи можна стати святим без Бога", — трохи пізніше сказав Тарру. Ще поговоривши, друзі вирішили на знак зміцнення своєї дружби піти скупатися в морі, бо перепустки вони мали. На узбережжі Ріє спізнав якесь тривожне щастя і побачив схоже почуття й на обличчі свого друга. З того дня серцем вони поріднилились.

Чума цілий грудень палала в грудях співгромадян. Пан Оттон, ледь вийшовши з карантину, збирався взяти відпустку і повернутись туди як доброволець. "По-перше, в мене буде заняття. А по-друге, можливо, мої слова здадуться вам дурними, але там я буду менше відчувати розлуку з моїм хлопчиком", — говорив слідчий, і в його твердому й безвиразному погляді раптом виникала ніжність. Тарру тими днями, як завжди, з'являвся усюди, і його спокій діяв і на інших заспокоїливо. Рамберові пощастило налагодити листування зі своєю дружиною. Коттар благоденствував і багатів на своїх махінаціях.

Напередодні Різдва Гран не прийшов у призначений час, тож його вирішено було шукати. За якийсь час Ріє примітив Грана. Він стояв, притиснувшись до вітрини з дерев'яними іграшками, а по обличчю його текли сльози. Ріє здогадався про причину тих сліз, і до його горла теж підступили ридання. Лікар подумав, що наш світ без любові — мертвий світ. Гран думав про свою Жанну. Коли лікар відвів Грана додому і вклав у ліжку, легені йому заклало. За ним доглядали Тарру і сам Ріє, проте за короткий час хвороба дуже просунулась. Одного вечора Гран попросив лікаря прочитати останню версію його рукопису. Ріє взяв у руки з п'ятдесят аркушів, списаних варіаціями тієї самої фрази. На останній сторінці був остаточний варіант і кілька слів початку листа: "Люба моя Жанно, сьогодні Різдво..." Ріє почав читати: "Погожого травневого ранку струнка амазонка на чудовій гнідїй кобилі неслася серед квітів алеями Булонського лісу..." "Спалить його!" — за кілька хвилин попросив Гран. Ріє послухався. Впорснувши Гранові сироватку, лікар сказав Тарру, що Гран навряд чи протягне до ранку. Та на ранок гарячка минулася, ополудні нічого не змінилося, а надвечір стало ясно, що Гран врятований. Ріє нічого не розумів у цьому воскресінні з мертвих. Протягом тижня Ріє зіткнувся з кількома випадками подібного одужання. Тим часом старий ядушник, побачивши Ріє і Тарру, знов задоволено потирав руки: "Знову лізуть. Щури!" Ріє очікував останнього повідомлення із загальними підсумками. Згідно з ним хвороба спадала.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Усупереч цьому непередбаченому спаду пошесті, співгромадяни не поспішали радіти. Вони вже відучились розраховувати на близький кінець епідемії, та в глибині кожного серця зароджувалась надія. Чума вщухала не одразу, та втрачала сили швидше, ніж дозволено було сподіватись. Тепер Кастелева сироватка приносила одне за одним щасливі одужання, тоді як раніше майже не діяла. Складалося враження, ніби зараз цькують вже саму недугу. Лише іноді чума забирала кількох хворих, попри сподівання на їхнє одужання. Так не пощастило і Панові Оттону. Та загалом,

доводилось констатувати, що чума відходить так само несподівано, як прийшла. Спочатку місто зовні ніби і не змінилось. Удень було тихо і пустельно, вечорами вулиці заповнювала юрба, вдягнена у пальта і шарфи, бо місто огорнув дивний для цієї місцевості холод. Протягом усього тижня ситуацію сприймали досить суперечливо. Кимсь оволодів справжній скепсис, але ті, хто жив у розлуці з коханими, сповнилися надії. Почали стихійно з'являтися ознаки оптимізму. Було зафіксовано зниження цін, хоча з точки зору чистої економіки це було незбагненне явище: спостерігалось явище суто морального характеру. Обидва монастирі стали такими самими, як раніше, і братія знову зажила спільним життям. Те саме можна сказати і про військових. Нарешті після тривалої консультації з медичною комісією префектура оголосила, що епідемію можна вважати припиненою, але з міркувань обачності місто залишиться закритим ще два тижні. І ввечері двадцять п'ятого січня радісне збудження охопило все місто. Образ близької свободи був зрошений слізьми і сяяв усмішкою. Того вечора Тарру, Ріє і Рамбер разом з юрбою блукали містом. Тоді ж в місті помітили kota — всі коти зникли з початком епідемії. "Ото старий навпроти буде радий", — думав Тарру. Але наступного дня, як і пізніше, віконниці залишались зачиненими, з чого Тарру дійшов висновку, що котячий дідок або образився, або помер. Тоді ж записи Тарру набули якогось чудернацького вигляду, письмо стало нерозбірливим, а автор перескакував з однієї теми на іншу. Писано там про Грана, який знову взявся до роботи, про Ріє та його матір, її усмішку і манери. "Моя мати була така сама, я любив у ній цю здатність добровільно знічуватись, і понад усе мені хотілося б бути з нею", — писав Тарру.

Знайшовся в місті й чоловік, якого звістка про закінчення епідемії неабияк зажурила, — це був Коттар. Він часто заходив до Ріє, аби дізнатися про ситуацію з чумою, і щоразу по оптимістичних прогнозах він відчував зажуру або досаду. Вид розхвильованого міста дещо заспокоював його, та тепер він круто порвав з усіма, з ким спілкувався, і сиднем сидів удома, замкнений у своїй дикості. Потім з якогось дива він знову ставав товариський, вів бесіди з Тарру, які той занотовував у своїх зошитах, дедалі частіше скаржачись на втому. Місто готувалося розпочати нове життя.

Одного дня доктор Ріє повернувся додому ополудні, міркуючи, чи не надійшла очікувана телеграма від дружини. Прочинивши двері, Ріє одразу помітив, що мати його стурбована, бо Тарру занедужав. Того ранку Тарру підвівся з постелі, але невдовзі знову ліг, температура була дуже високою, сильно боліла голова. Це було надто схоже на початок чуми, проте здавалось неймовірним, тим більше тепер. Пані Ріє вмовила сина залишити Тарру, не відправляючи до лазарету. Ріє зробив другові крапельне вливання і вже на порозі почув голос Тарру: "Ріє, не треба від мене нічого Приховувати, це мені конче потрібно". Повернувшись увечері додому, Ріє одразу попрямував до кімнати хворого. Тарру ледь знизав могутніми плечима: "Тепер гру, здається, програно", — сказав він. Ріє з матір'ю посідали в кімнаті, ніч починалася для Тарру боротьбою. У нього були симптоми обох видів чуми, і це плутало всі карти лікаря. Тарру боровся, хоч і лежав нерухомо. Щоразу, зустрічаюсь поглядом із лікарем або пані Ріє, він намагався посміхнутися. Зранку Тарру стало легше, проте і він, і доктор знали, що

таке ранкове полегшення є звичайним для чуми і опівдні температура знов підніметься. Ріє не вийшов на роботу того дня і Скасував усі візити до інших хворих. Опівдні лихоманка сягнула апогею. Коли настав кінець, Тарру різко повернувся до стіни і глухо зойкнув, ніби десь у глибині луснула головна струна. Сльози безсилля застелили очі Ріє. Наступна ніч була ніччю тиші. Ріє знав, про що думає зараз його мати, знав, як вона любить його, та знав він і те, що вони ніколи не знайдуть слів для вияву своєї ніжності. Так і їхня дружба з Тарру не встигла розквітнути. "Усе, що людина здатна виграти у грі з чумою та життям, — це знання і пам'ять", — думав Ріє. Наступного ранку надійшла телеграма зі звісткою про смерть дружини лікаря. Він усвідомив, що в його стражданні немає несподіванки, адже той самий безперервний біль катував його вже кілька місяців. Він сказав матері, що плакати не треба, що він цього чекав, але все одно це дуже важко.

Чудового лютневого ранку на світанні нарешті відкрили міську браму, і цю подію радісну зустріли народ, газети, радіо і префектура в своїх повідомленнях. Улаштували свято, що тривало весь день і всю ніч. На вокзалі запухкали паровози, а до порту вже прибували кораблі. Тож цей день став днем великої зустрічі. Міцно пригортаючись одне до одного, усі, хто вже зустрівся зі своїми прибулими близькими, розходились додому. Та для тих, хто не знайшов на пероні рідного обличчя, для матерів, чоловіків, коханців, що втратили рідну людину, в ті моменти чума і розлука сягали свого, апогею. Та на всіх майданах танцювали, били дзвони, по церквах правили подячні молебні, кав'ярні були переповнені. Ту рівність, якої не домоглась нависла над містом смерть, дало щастя визволення, дарма що всього на кілька годин. Рамбер того ж ранку зустрів на вокзалі свою дружину, яка домоглась дозволу на приїзд до нього. І такі, як Рамбер, думав доктор Ріє, знайшли відсутнє, знайшли щось, що вже майже втратили. Ці принаймні якийсь час раюватимуть. Тепер люди знали, що існує на світі щось, до чого треба пориватися завжди і що іноді дається до рук, і це щось — людська ніжність.

Наша хроніка добігає кінця. І час вже докторові Ріє зізнатися, що він її автор, який, втім, увесь час намагався дотримуватися тону стороннього свідка, бо він мав говорити за всіх.

У час святкування доктор також працював, бо недуги не відступають. Коли він збирався завернути в провулочок, де мешкали Гран з Коттаром, його зупинив поліцейський патруль: "Не можна. Там якийсь божевільний в натовп стріляє". До Ріє підійшов Гран, якого теж не пропустили. Стріляли з Коттарового вікна. За кілька довгих хвилин стрілянини поліцейські виволокли з будинку невисокого чоловіка, який увесь час про щось волав. "Це Коттар, — пробурмотів Гран. — З глузду з'їхав". Після цього інциденту вулиця знов наповнилась гудінням юрби, а Гран розпрощався з лікарем, сказавши, що нарешті написав Жанні, і знову взявся за свою фразу. Тим часом Ріє вже попрямував до свого давнього пацієнта, старого ядушника. Піднявшись на терасу, він багато міркував. Над темним портом вже злетіли ракети офіційного святкування. Ось тут доктор Ріє і задумав написати свою хроніку цих подій. Написати, щоб не уподібнитись до мовчунів, щоб засвідчити на користь зачумлених, принаймні

пам'ять залишити про несправедливість і насильство, учинені над ними, та й просто для того, щоб сказати, чого навчає тебе лиха година: люди більше заслуговують на захоплення, ніж на зневагу. Він розумів, що ця хроніка не може стати історією остаточної перемоги, а може бути тільки свідченням того, що треба було вчинити і що мають чинити всі люди всупереч страху, усім особистим мукам, що мають чинити всі люди, які, через знемогу стати святими і відмову прийняти лихо, намагаються бути зцілителями. Дослухаючись до радісних криків, що долинали з центру міста, Ріє згадав, що будь-яка радість — під загрозою. Бо він знав те, чого не відала ця щаслива юрма і про що можна прочитати в книжках: бацила чуми ніколи не вмирає, ніколи не щезає, десятиліттями може дрімати вона десь у закутку, і, можливо, настане день, коли на лихо і в науку людям чума розбудить пацієнтів і пошле їх конати на вулиці щасливого міста.